

КЛАСИФІКАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ЯК ОДИН З ПЕРШИХ КРОКІВ У ЇХ ДОСЛІДЖЕННІ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛОВЕЦЬКИХ СТАТУЙ)

А.Я. Підкович

Інститут гуманітарних і соціальних наук
Національний університет "Львівська політехніка"

© Підкович А.Я., 2014

Порушено проблему дослідження масових пам'яток та проблематичності їх класифікації. Розглянуто на прикладі різних класифікацій половецької скульптури, як одночасно існували та продовжують існувати різні класифікації не заперечуючи одна одну. Вказано на основні концептуальні підходи існуючих класифікацій та виявлено такі їх якості, як взаємодоповнювальність і персоніфікованість.

One of the main museum activities at the level of exposition and educative function there are their research component. Important role in the study of any of numerous monuments are their classification and typological analysis. In this article we have tried to illustrate the different classifications Polovets sculptures simultaneously existed and continue to exist different classifications and do not exclude each other. Existing classification Polovets sculptures are subjective, what we have tried to demonstrate.

The first attempt to classify stone sculpture Polovets tribes was done by Alexey S. Uvarov in the late 19th century. Autor has selected next types of sculpture: standing, sitting, half-sitting and such as stella. Evolution of these sculptures Uvarov has seen as a development from the stella to roughly treated and well detailed sculpted figures.

The following classification appeared only in the second half of the 20th century. Herman A. Fedorov-Davydov had used for his classification just two iconographic features: posture and sex. He divided poses of sculpture into three types: standing, sitting, stella. Evolution of stone sculpture in the Eastern plains Fedorov-Davydov represented as the evolution of standing figures, followed by the simultaneous evolution and coexistence of stella and sitting figures.

Svetlana A. Pletneva taking into account the classification Fedorov-Davidova has created its own – more detailed, but less accessible. In turn, her and previous classifications was subjected to serious analysis and critique of Lyubov S. Geraskova.

As for chronological dating, researchers usually try to tie it to their classifications but indicate that we need consider all available information.

After analyzing the existing classifications, we concluded that different classification can be supplementing nature and do not claim to be exhaustive. This is due to the complexity analysis of mass sources.

Одним з основних напрямів музейної діяльності нарівні з експозиційною та освітньо-виховною, її дослідницька складова. У зв'язку з постійним нагромадженням матеріалів у фондах музеїв, з кожним роком все нагальніше постає необхідність їх фахового дослідження. Вивчення комплексу взаємопов'язаних речей потребує у дослідників знайти те, що саме їх об'єднує та відрізняє. Результатом проведеного аналізу найчастіше стає поява авторської класифікації досліджуваних джерел, яка, своєю чергою, після певного проміжку часу отримує доповнення або стикається з іншими авторськими класифікаціями тих самих речей. Чіткий і логічний розподіл речей за певними ознаками необхідний для того, щоб можна було виділити їх особливості та визначити чинники, які вплинули на еволюцію обраного комплексу пам'яток. Ті класифікації, яким вдалося закріпитися в наукових колах можуть про-

довжувати існувати разом з іншими класифікаціями, не заперечуючи одні одних.

Чудовим прикладом співіснування різних поглядів щодо тих самих пам'яток статуй визнано за половецями, у дослідників з'явилась необхідність розділити величезний комплекс за певними ознаками. Першу спробу класифікації кам'яної скульптури половецьких племен зробив Олексій Сергійович Уваров ще в кінці XIX ст. Він виділив: стоячі, сидячі, напівсидячі, стелоподібні статуї [1, с. 519].

Аналізуючи виділені ним класи, бачимо, що не враховано правила єдності основи. Так, перші три класи виділено за позою, а четвертий – за комплексами ознак, під якими розуміється форма каменю й фрагментність зображення.

Схема еволюції скульптури бачилась О.С. Уваровим як розвиток від грубо оброблених стел до добре вирізьблених статуй. В основу еволюції тут

покладено технологічну ознаку. Незважаючи на вказані недоліки класифікація, створена О. С. Уваровим, була прийнята і розвинена радянськими вченими.

Герман Олексійович Федоров-Давидов для класифікації використав дві іконографічні ознаки: поза і стать. За позою він поділив скульптуру на три типи: стоячі, сидячі, без зображення рук і ніг або стелоподібні.

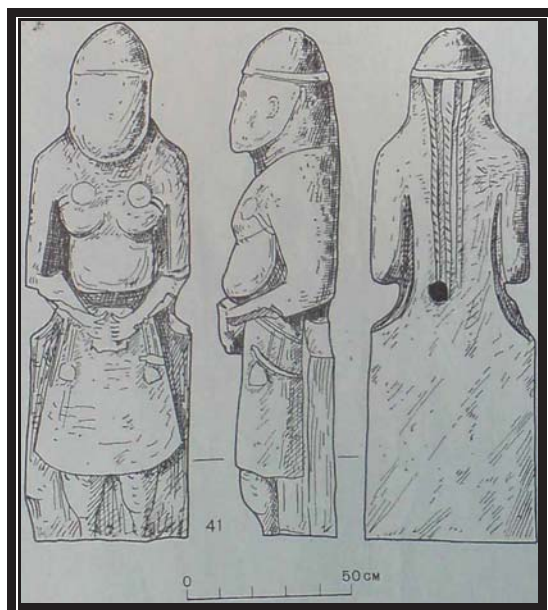
Кожний з типів поділено за статтю на два підтипи (чоловічі та жіночі). Цікавою та переконливою є його концепція, мабуть, через свою простоту та обґрунтовуючий математичний аналіз. Наприклад: до I типу він зараховує “стоячі” статуї із з’єднаними на животі руками, в руках у них посуд, а ноги до половини прикриті одягом (див. дод. 1); до II типу – “сидячі” статуї із з’єднаними на животі руками та чашою у руках (див. дод. 2); до III типу – фігури без зображень рук та ніг, явно спрощеної форми (див. дод. 3) [2, с. 168].

Окрім цієї класифікації, Г.О. Федоров-Давидов пропонує статистику наявності конкретних елементів у різних типів статуй. На основі отриманої ним статистики він припускає, що: “фігури II і III типу мають схожі елементи (гривна, шолом), на яких спостерігається еволюція, що, своєю чергою, може свідчити про те, що вони створювались паралельно і обидва належать до етапу еволюції “стоячих” фігур I типу” [2, с. 185].

У запропонованій Світлоною Олександрівною Плетньовою класифікаційній схемі використано дві іконографічних і одна технологічна ознаки: стать, поза, ступінь рельєфності. За статтю нею виділено два види (чоловічі і жіночі), які за позою поділено на три види: стоячі, сидячі, стелоподібні.

Кожний з видів за ступенем рельєфності скульптури поділено на типи: три – стоячі фігури, дві – сидячі й ще дві – стелоподібні [3, с. 65–69]. Через наявність безлічі нюансів у цій класифікації, ми, на жаль, не змогли її унаочнити. Однак якщо спробувати її охарактеризувати, то хочемо відзначити, що С.О. Плетньова, взявши до уваги класифікацію Г.О. Федоров-Давидова, створила власну – детальнішу і ціліснішу, однак, на нашу думку, менш доступну, яка потребує численного візуального супроводу.

Схожою ознакою розглянутих класифікацій є наявність трьох типів, виділених за позою фігур. Дослідники погоджуються з думкою про те, що відмінності між I, II і III типами статуй, мабуть, не відображають якихось соціальних традицій. Шолом, який переважно трапляється в багатих похованнях і є ознакою вищого класу воїнів, на статуях зображується всюди. Якщо б поза статуї була якось пов’язана з майновим станом зображуваного або передавала соціальну належність людини, якій ставили статую, то ми мали б, найімовірніше, різку відмінність статуй цих двох груп по висоті і набору зображених предметів. У нашому ж випадку і серед “сидячих” і серед “стоячих” є як багаті, повні деталей екземпляри, так і бідні, порівняно невеликі статуї, майже без деталей. Ймовірно відмінність статуй полягає в тому, що для фігур одного типу характерний певний набір предметів, інша манера їх зображення, ніж для статуй другого чи третього типу. А оскільки “сидячі”, і “стоячі” статуї трапляються на одній території, ми можемо зробити висновок про те, що ця різниця в манері передачі деяких деталей може відображати хронологічну відмінність типів статуй.

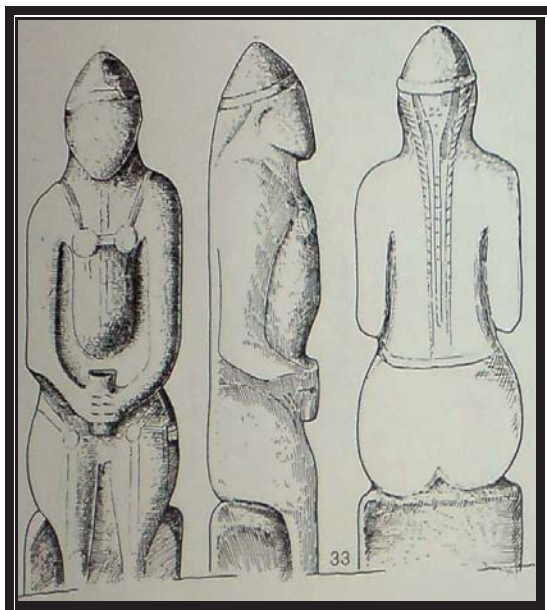

Чоловіча та жіноча фігура – I типу
(рис. С.О. Плетньової)

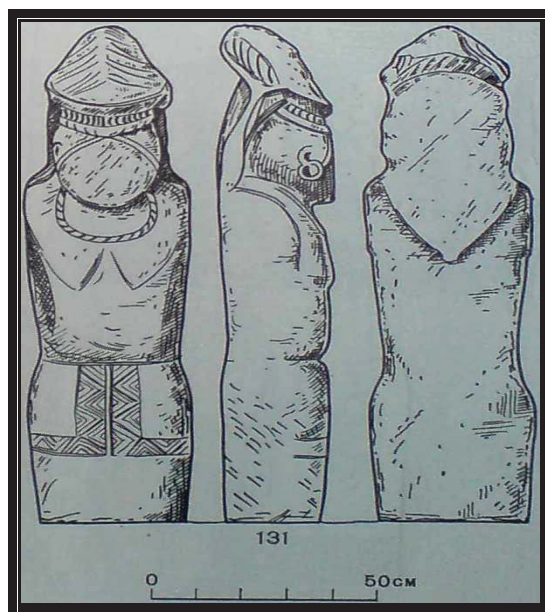
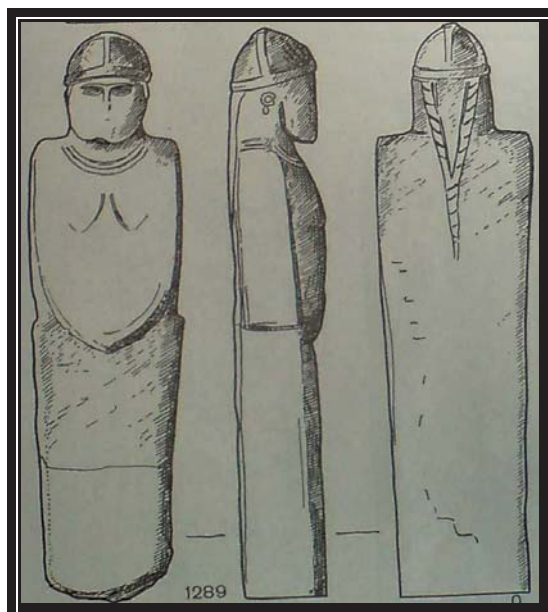
На думку Г.О. Федорова-Давидова “сидячі” статуї зараховують до пізнішого часу. Найдавнішими зразками статуй для кипчаків слугували казахстанські і “баби” Семиріччя, котрі у всіх випадках “стоячі”. Можна припустити, що і в південноруських степах спочатку з’явилися “стоячі” статуї, а уже потім “сидячі”. Важко стверджувати про повну зміну одного типу іншим, адже збереглось занадто багато спільного в образі цих статуй. Радше, пізніші варіанти “стоячих” статуй існували паралельно статуям, що передають людську фігуру в сидячому положенні.

Отже, з певною часткою ймовірності ми можемо відзначити поступову трансформацію статуй

типу I в статуї типу II. Цей процес, пов’язаний зі зміною пози статуй, супроводжувався зміною набору і манери зображення різних деталей одягу, прикрас та речей. Одночасно відбувалася і зміна співвідношення кількості чоловічих і жіночих статуй [2, с. 169]. Заслуговує уваги повідомлення Г.О. Федоров-Давидова про те, що “з поширенням у Східній Європі тюркських кам’яних статуй, до цього майже виключно чоловічих, на заході Євразійських степів виникає жіночий тип статуй. Але поступово, в більш пізній час, у зв’язку із зміною пози кам’яних фігур пануючими знову стають чоловічі статуї” [2, с. 184].

*Чоловіча та жіноча фігура – II типу
(рис. С.О. Плетньової)*

*Чоловіча та жіноча фігура – III типу
(рис. С.О. Плетньової)*

Статуї типу III пов'язані зі статуями типу I. Статуї типу III поділяються на чоловічий і жіночий підтипи в тій самій пропорції, що й статуї типу I. Спрощена форма III типу може бути пояснена тим, що ці статуї були або ранніми варіантами типу I, або пізніми спрощеними його варіантами, в яких реалістичні ознаки в передачі обсягів були втрачені. Водночас у статуй II і III типів є деякі спільні деталі, які із закономірною частотою трапляються саме на цих типах фігур. Ми вважаємо, що манера трактування деталей мусила змінюватися з часом і це підтверджується поступовим зниканням певних елементів, а згодом і рук у фігур III типу. Наявність загальних, подібних у манері зображення деталей, на думку Г.О. Федорова-Давидова, зближує за часом “сидячі” та “стелоподібні” статуї.

Схематично еволюцію кам'яних скульптури в східноєвропейських степах Г.О. Федоров-Давидов представляє, як еволюцію від стоячих фігур I типу з подальшим одночасною еволюцією та співіснуванням фігур II та III типу (див. дод. 4) [2, с. 185]. До того ж та гілка еволюції, яка дала стелоподібні спрощені статуї, зберегла традицію “стоячих” фігур у пропорції чоловічих і жіночих підтипів. Інша ж гілка еволюції, яка привела до зміни пози статуй і появи “сидячих” фігур, була пов'язана з різкою зміною співвідношення чоловічих і жіночих підтипів.

Для датування статуй Г.О. Федоров-Давидов вважає за необхідне вибирати зображення деталей фігури, які передають певні типи речей котрі, реально існували, наприклад:

– шоломи з розеткою нагорі, передають тип IV шоломів знайдених у похованнях, III періоду (кінець XII – початок XIII ст.);

– рогоподібним прикраси у вигляді повстяних дуг або вінця з металевими пластинами, знайдені в похованнях II і IV періодів (XII – XIV ст.);

– намиста бус у вигляді ромбоподібних підвісок, передають ромбоподібні підвіски з ляпислазурі, що трапляються з IX–X до XIII ст. [2, с. 185].

Для датування кам'яних статуй важливе значення можуть відігравати кургани. Якщо супровідний матеріал дає змогу датувати курган XII ст., то і встановлені на них статуї датуються не раніше від цього часу.

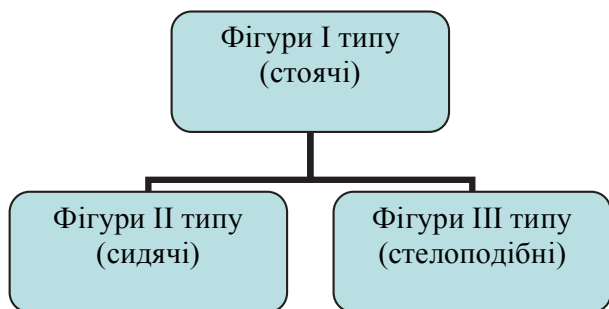

Схема еволюції половецької скульптури
(за Г.О. Федоровим-Давидовим)

Цікавий приклад датування фігур наведений Г.О. Федоровим-Давидовим: “неабиякий інтерес становить впускне поховання № 2 кургану № 4 поблизу станції Кремінська. В основній ямі знаходилося підставка однієї з двох статуй, що лежать під східною порожниною кургану. Ця яма прорізана впускним пограбованим похованням. Воно може бути датована приблизно золотоординським часом за характерними елементами та типовим для Нового Сараю, Увека та інших золотоординських міст посудом. Оскільки поховання перетинає яму з основним похованням, то очевидно, що і головне поховання не молодше XIII–XIV ст., а, отже, і статуї, розбиті під час спорудження цієї могили, також належать до часу не пізніше золотоординської епохи, а радше – до домонгольської епохи, оскільки в цей період вони були розбиті і використані під час будівництва кургану і втратили свої функції.

Для встановлення верхньої дати статуй зроблено істотні спостереження під час дослідження поховання 3 кургану “Акрітова могила” поблизу с. Чермалик. Тут поховання IV періоду (тобто золотоординського часу) було пов'язано з кам'яною плитою, яка являла собою обшитою, стесану кам'яну статую. Звідси випливає, що ця “баба” старша від IV періоду, в якому її використовували вдруге, просто як кам'яну плиту [2, с. 186].

Наведені датування кам'яних статуй підтвержені писемними повідомленнями. В. Рубрук, який відвідав половецькі степи в середині XIII ст., писав, що “комани насипають великий курган над померлим, ставлять йому статую, повернуту обличчям на схід, яка тримає в руках перед пупком чашу” [4, с. 102]. Нізамі (XII ст.) повідомляє, що “кипчаки ставлять кам'яні статуї і поклоняються їм” [5, с. 657].

Підводячи підсумок огляду існуючих класифікацій східноєвропейської скульптури середньовічних кочовиків, вважаємо за необхідне навести критичний аналіз Л.С. Гераськової, яка стверджує, що “незважаючи на різноманітність запропонованих класифікаційних схем, вони зводяться до двох. В їх основу покладено два критерії – техніка виготовлення та іконографія. Для дослідників становлять інтерес класифікації, засновані на іконографії. Оцінюючи їх, слід визнати, що жодна з розглянутих класифікацій не відображає всієї іконографічної розмаїтості в скульптурі. Так, на основі ознаки статі зображених Г.О. Федоров-Давидов і С.О. Плетньова виділили статуї чоловічі та жіночі, при цьому статуї з невизначеними ознаками статі виявилися поза межами класів” [6, с. 35].

Розподіляючи статуї за позою на стоячі, сидячі та стелоподібні, дослідники не залишали у своїх схемах місця поясним статуям, тобто тим, у яких відсутні зображення ніг. Г.О. Федоров-Давидов, а слідом за ним С. О. Плетньова вважають ці статуї

стоячими фігурами, посилаючись при цьому на давньотюркські статуї. Однак для тюркських скульптур відсутність ніг є однією з характерних ознак. Проте у тих рідких випадках, коли ноги зображали, статуї були як стоячими, так і сидячими. У класифікаціях дослідників ознаки “поза зображення” взагалі немає [5, с. 37]. Це свідчить про те, що існують певні суперечності, для подолання яких необхідно продовжувати дослідження половецьких статуй.

Незважаючи на багаторічну історію дослідження, дослідникам так і не вдалося сформулювати єдину загальну класифікацію половецької скульптури. На нашу думку, це не свідчить про неможливість визначити конкретні критерії, за якими їх можна розділити, а вказує на те, що творці “кам’яних баб” за порівняно короткий період здійснили такий ривок у техніці їх виробництва, що наявні типи, види та підвиди не можуть бути охоплені однією класифікацією. Що ж стосується критеріїв, за якими були сформовані існуючі класифікації, то на цьому етапі класифікація скульптур відбувалась за: позою; комплексами ознак; іконографічними ознаками; технологічними ознаками.

Що ж стосується датування, то дослідники, як правило, намагаються прив’язати його до своїх класифікацій і зазначають, що потрібно відштовхуватись від усієї наявної інформації. Датуванню можуть посприяти деталі зображених речей на статуях, наявний супровідний матеріал. У випадку, коли статуї були використані повторно, на прикладі перекриття для впускного поховання, можна встановити верхню межу. А якщо ж збереглися відомості, або збережений супровідний матеріал може вказати на час насипання кургану, на якому було встановлено скульптуру, то, відштовхуючись від того, що раніше, ніж з’явився курган, її встановити не могли, можна визначити нижню часову межу.

Аналізуючи писемні джерела, скульптуру та різноманітний дотичний археологічний матеріал, дослідникам вдалося встановити приблизний шлях

міграції половців від III ст до н.е. аж до сер XI ст. Однак про їх перебування на українських землях з писемних джерел відомо надзвичайно мало. Після закріплення за половцями авторства степової скульптури Північного Причорномор’я дослідники розпочали цю територію сповна вивчати. Незважаючи на депаспортизованість цих пам’яток, за допомогою зіставлення інформації про шлях надходження скульптури до музейних фондів та геологічного аналізу, дослідникам вдалося не просто її локалізувати, але й виділити основні осередки половецьких орд.

Дослідники зробили значні кроки у класифікації половецьковоєцької скульптури, що сприяє глибшому розумінню та навіть дає змогу проводити датування за окремими елементами. Безумовно таке датування має коливання часових рамок в одне два століття, однак вік та складна історія цих пам’яток, поки що, не дає змоги отримати цю інформацію іншим способом.

Проаналізувавши існуючі класифікації ми простежили основні їх складові і можемо ствердно заявити, що аналіз одних і тих самих речей різними людьми може призводити до появи різних класифікацій. Вони, своєю чергою, можуть бути доповнювальними, не заперечувати одна одну і не претендувати на вичерпність, що зумовлено складністю аналізу масових джерел.

1. Уваров О. С. Сведения о каменных бабах // Труды I Археологического съезда. – М., 1871. – Т. 2. – 885 с.
2. Федоров-Давыдов, Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., МГУ. – 1966. – 276 с.
3. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния // Свод археологических источников. – Вып. У4-2. – Москва, 1974, Наука. – 112 с.
4. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., Государственное издательство географической литературы. г. Москва. – 1957. – 287 с.
5. Низами. Пять поэм. Искандер-наме. – М.: Художественная л-ра, 1968. – 863 с.
6. Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. – К.: Наукова думка, 1991. – 127 с.